

ДИСКУРСЪТ НА МОДЕРНАТА ДЪРЖАВНОСТ В УЧЕБНИЦИТЕ ПО ИСТОРИЯ (1879–1944)

Виолета П. Стойчева

През XIX век идеите на Новото време оказват непосредствено влияние върху оформянето на модела на съвременната българска национална държава. В интерпретацията на този процес двойственото битие на историята играе определена роля. Според общоприетото мнение в епохата на модерността историята се възприема като наука и като ресурс, легитимиращ политическата и икономическа еманципация на буржоазията. За разлика от европейските държави обаче в българската история обект и субект на еманципация е народът¹. Като мяра за политическо поведение това обстоятелство насочва към ценностна скала, фокусираща идеята за национално обединение и концепцията за превръщането на националното пространство в единствено възможно поле за реализация на индивида в модерния свят. Нейният смисъл може да се представи чрез равновесието територия = нация = държава. Свързано с мнението на известния историк проф. П. Мутафчиев, че нацията е най-пълната и свършена общност, посоченото равновесие доминира държавно-политическата доктрина на българската държава след Освобождението. От такава изходна позиция в настоящия текст се прави опит да се проследи дискурсът на модерната държавност в учебниците по история, издавани в периода 1879–1944 година.

Доминирането на националния интерес като водеща идея във всички сфери на политическия и културния живот на следосвобожденска България предпоставя народностното себеутвърждаване като непосредствена цел и задача в действията на държавните и обществените институции. Засилената публичност по въпросите на националното възпитание и неговата роля на етноконсолидиращ фактор² намират логично отражение в образователната политика, и по-специално – в преподаването на история в училище и в издаваната учебна и методическа литература.

Като носители на официалния исторически дискурс учебниците по история задават параметрите на конструираната чрез спомена за миналото колективна самоличност на българския гражданин и способстват за неговата етнокултурна самоидентификация. Тази функция на учебната книга се предпоставя от възможностите на историческата ретроспектива, която за България, както и за нейните балкански съседи, получили статут на самостоятелни държави през XIX в., пряко обслужва претенциите за признаване и утвърждаване на съществуването им като национално изградени народи. Прилагайки дискурса на модерната държавност като концептуален ориентир за учебниците по история, издавани у нас след Освобождението до 40-те г. на XX в., отчетливо се разграничават основните аспекти на неговата проява – стремеж за национално обединение и представата за конституционно-парламентарен ред. Сравнителният преглед на учебниците позволява да се направи паралел с мнението на съвременната историография, която разглежда българския национален въпрос като ключов исторически феномен, който подчинява цялото социално, политическо, икономическо и културно развитие на Третото българско царство³.

Много важна характерологична черта на историческото образование след Освобождението се очертава от обстоятелството, че авторите послания на учебната книга пряко кореспондират с обществените настроения във възстановената от пепелищата държава. Като логическо следствие от динамиката на обществените промени историята като учебен предмет получава задачата да възпитава “честни патриоти и политически възпитани граждани”⁴. Тази цел се допълва със схващането, че изучаването на историята трябва да подпомага “разбирането на сложните и разнообразни явления от заобикалящия ни обществен живот”⁵.

Първите автори на учебници по история си дават сметка, че доколкото държавата символизира националното единение, водеща идея в учебното съдържание следва да бъде процесът на обединение на националната общност. Тази идея се аргументира по две линии: чрез прецизно очертаване на териториалните предели, обитавани от българско население, и чрез примери, показващи народностното единство и неговата еманация в лицето на суверенната държава и нейните институции.

От такива изходни позиции още първите учебници по история на С. С. Бобчев (1881) и Др. Манчев (1879)⁶, появили се непосредствено след Освобождението, аргументират наред с прецизно очертаните граници концепцията за народностното единство на българите на полуострова чрез славянския корен на средновековната народност и рефлексии на културния ѝ потенциал като първоизточник на славянската писменост и култура. За епохата на Възраждането тази идея се легитимира с единството на културно-националната и политическата борба на населението от различните географски области – Добруджа, Мизия, Тракия и Македония. Без да се игнорират общите моменти в историческата съдба и общите прояви на антиосманска съпротива от страна на православните народи на полуострова, все по-отчетливо понятието за етническа общност придобива географски измерения, а националната територия – по-изразени политически контури. В тази посока по-директно се осмисля и посланието на авторите, че държавно-политическите граници на свободна България трябва да съвпадат с етническия обхват на българската нация.

Най-ярко и отчетливо тази идея е конкретизирана с двата договора от 1878 г. – Санстефанския и Берлинския. В своя учебник от 1883 г. С. С. Бобчев е лаконичен по отношение клаузите на прелиминарния договор от 3.ІІІ. 1878 г., очертаващ границите на българската държава в съответствие с етническите измерения на територията. В учебника му от 1899 г. за гимназиите и средните училища обаче се забелязват подробности, които нюансират общата позитивна оценка. Подчертавайки, че при Санстефанския мир “...бяха взети в по-строга и в по-сериозно изучаване етнографските отношения”, авторът отбелязва, че още тогава България е лишена отчасти от Добруджа, Нишкото окръжие и юга от Охрид към Тесалия⁷. Следователно още при С. Бобчев е налице тезата за несъответствие между нация и държава по отношение на национална територия и културно пространство.

В интерпретирането на Берлинския договор както Бобчев, така и останалите автори са единодушни в оценката си за разпокъсването на българската нация и лишаването ѝ от правото да получи юридическа санкция в лицето на териториалната държава⁸. Отрицателната идентичност на този договор десетилетия наред концентрира в себе си нараненото българско достойнство и гордост, превръщайки прост-

ранството в национален символ и залог на националната съдба като настоящо и бъдещо събитие.

Моделът на С. С. Бобчев може да бъде преоткрит във всички учебници по история, създадени в периода до войните. Нещо повече, той е педагогически аргументиран и практически осмислен чрез учебните технологии, намерили място в издаваните през този период методически ръководства. В тях се съдържат конкретни напътствия към учителите по отношение разликата при употребата на понятията “целокупно отечество”, “естествени” и “изкуствени” граници в теми като тези за р. Струма, притоците на р. Дунав, Кралство Сърбия, Европейска Турция и т.н.⁹ Патриотичната гражданска позиция на методиците от довоенния период може да бъде сравнена с френското разбиране от средата на XIX в., че “...истинските естествени граници не се определят от планините и реките, а по-скоро от езика, обичаите, спомените, всичко, което отличава една нация от друга”¹⁰. Тази мисъл потвърждава авторовата концепция за директно внушаваното от учебниците разбиране, че държавните граници са резултат от действието на политически фактори, докато етническите граници са исторически обусловени от етнодемографските и социокултурните процеси в отделните общности.

Като отговор на очертаната обществена потребност в учебниците от 20-те и 30-те години се наблюдава тенденция на разширяване обема на фактологията за българското народностно присъствие на полуострова и за съдбата на българската диаспора в годините на османското владичество. В аргументацията са използвани данни от топонимията или примери с отделни селища с компактно българско население. По такъв начин българската държава поема ролята на обединителен стожер на населението от различните географски области. Водещият мотив на авторите е убеждението, че българското население, заслужило свободата си наравно с другите балкански народи, трябва да живее заедно в единна, “самостоятелна България”¹¹.

Като се държи сметка за факта, че в Новото време територията на Балканите се явява онзи фактор, който разграничава по-силно от езика или религията, още по-ярко изпъква идейният заряд на учебното съдържание. Посланието на авторите аргументира българския принос в историята на съседните държави, превърнали се във врагове на

България след войните от 1912–1918 г. Така индиректно се задълбочават внушенията за дълга на гражданина по отношение на националния идеал. На практика чрез учебното съдържание се провеждат идеи от политическата публичност. Чрез тях се историзира съвременното и се политизира миналото. В този многопластов идеен заряд е логично авторите да търсят опори за идентичността в историческата памет и културното наследство, кореспондиращи с идеологията на “българизма”.

Докато националното обединение доминира, основния пласт на учебниците по история от разглеждания период, конституционно-парламентарният ред, като друга основна тема, обединява няколко конституента. Сред тях ключова роля заемат монархията, която всички автори приемат като естествена историческа даденост, Търновската конституция, зададена като отправна идея на възстановената държавност, политическите партии и техните лидери, представени в качеството им на държавници. Именно тези институции гарантират и символизират българската държавност. Както сочи Никола Станев в своята “История на Нова България 1878–1928, те са продукт на “усилията на народа да се уреди конституционно”¹². Изграждането на идентични държавни институции се идентифицира с приобщаването на българската нация към традициите на европейския конституционализъм. Затова и Търновската конституция се явява стожер за оформяне контурите на българската държавност. Ако монархическата институция е тази, която задава периметъра на раздела “Трето българско царство” в съдържателната структура на почти всички учебници от разглеждания период, то Конституцията, независимо от нюансите във формулировките, осмисля първата тема на раздела “Уредба на Княжество България”.

Още в учебника на С. С. Бобчев от 1881 г. на този проблем е отделено самостоятелно място в главата “Политическо устройство на Българското отечество”. Прецизността на Бобчев като историк се проявява и по отношение на факта, че той не пропуска да обърне внимание и на възстановяването на образованието и училищното дело като една от институциите на младата държава¹³.

По-голяма част от авторите обвързват уредбата на Княжество България с поведението на Русия и българо-руските отношения: “Под

ръководството на Русия българите от освободеното княжество почнали да редят своята малка държава”¹⁴. През призмата на тези отношения се коментира и единодушният избор на Александър Батенберг за български княз от Първото Велико народно събрание през 1879 г.: “Батенберг бил добре познат на народните представители, защото бил роднина на Цар Освободителя и взел участие при обсадата на Плевен”¹⁵. Независимо от опитите да се тематизира вината на Русия за политическите борби в страната, закъснялото Съединение и откъсването на изконни български територии, митологемата за “Освободителката” присъства неизменно във всички учебници, издавани до 1944 г., натоварена с положителна историческа идентичност¹⁶.

Спецификата на историческия разказ в учебниците по история, легитимиращ народа като централен фактор на политическия живот, припокрива понятията “народен” и “държавен идеал”. Една от посоките на отъждествяване на това ключово понятие се открива в отношението народ – управление. Каква е неговата проява при представянето на монархията и държавния глава?

От гледна точка на телеологията, която се преследва, на т.нар. “народен суверенитет”, чийто основен субект е народът, проблемът за монархията присъства като функция на разказа за народа¹⁷. Отношението между народ и управляващи в случая рамкира действията на монарха в българския политически живот. Това личи особено ясно в позицията на Н. Станев. Конкретизирайки формата на управление на държавата съгласно договора в Берлин от 1878 г. като “конституционно-монархическа”, авторът преднамерено уточнява, че “българите поискали да се нареди пълно народовластие, при което народът да бъде суверен, а князът – негов помощник”¹⁸. Заглавията на отделните учебни единици в съдържанието на учебниците също са показателни с използваните неутрални определения — “България при княз Батенберг”; “Отмяна на Конституцията — пълномощия”; “Оставка на княз Александър”; “Сваляне на Батенберг и избиране на нов княз”; “Издигане на България. Княз Фердинанд”; “Отричане на цар Фердинанд и възцаряване на цар Борис” и т.н. Този похват дава основание да се твърди, че в учебната книга се представя не монархията изобщо, а монархическата власт в лицето на конкретния владетел¹⁹. Всяко управление се осмисля в контекста на действията на монарха и резултатите

от тях, пречупени през призмата на народните интереси. Ето защо българският държавен глава е оценяван, от една страна, като поведение спрямо Конституцията, т.е. като пълномощник на народа. В този аспект абдикацията на първия български княз през 1886 г. е тълкувана от Н. Станев като неуспяло единение между монарх и народ: “Александър бил млад, но не можал да схване разума на демократичното вътрешно управление...”²⁰, а не като провалено посегателство над Конституцията. Приведеният пример илюстрира позицията на авторите на учебници по история на България, според която, независимо от факта, че събитията около суспендирането на Търновската конституция поставят под съмнение българската държавност, те се оказват второстепенни за крайния резултат, който е националната кауза на обединението. Конституционните норми са върховен критерий за политическите действия на персонажите от нашата история, но от гледна точка на техните резултати. Тук се отваря пространство за втората посока на оценка, която авторите правят – тя се базира върху невъзможността да бъдат приложени на практика конституционните принципи. Това много ярко личи при представянето на Фердинанд. Като се мотивира с факта, че този владетел имал “много долно мнение за партиите и водачите им”, Н. Станев очертава пътя на установения в страната “личен режим”. Според автора князът “успял в намеренията си да властва в значително по-широк периметър в сравнение с определения му от Конституцията”.²¹ Въпреки констатацията Станев се интересува не от личния режим като посегателство над основния закон, а от последиците на тези широки правомощия, от които цар Фердинанд се възползва, за да въведе страната в три последователни войни, преминали под знака на борбата за национално обединение. Именно от гледна точка на краха на националния идеал авторът е натоварил монарха с огромна политическа отговорност, съдържаща отрицателния знак на неговата идентичност. За действията от 16.06.1913 г. в учебника се казва следното: “От гледна точка на Конституцията акцията е престъпна и авторът ѝ носи отговорност пред историята и пред поколенията”²². Следователно от такива изходни идейни позиции на авторите, и конкретно на Н. Станев, управлението на държавата се квалифицира като предвидливо или недалновидно, мъдро или тесногърдо, грижливо или нехайно, но по принцип “достойно за уважение”. По този начин скрито

се привилегироваха събития, които са проявление на единението на българската общност, а не противоречията и конфликтите между обществените групи²³. Независимо дали става въпрос за държавния глава, за министър-председателя или друга личност от политическата публичност, всички те са функционери на “народния” идеал. Така историческият разказ легитимира само онова политическо поведение, което е способно да реализира “националните програми”.

Недопускането на варианти по отношение на този исторически разказ свива възможността за други “истории”, а от друга страна, се отразява на политическото поведение на групата като цяло. Легитимирането на отношението нация = народ изключва конфликта и със скритата учебна програма, която за няколко десетилетия е програма по гражданско образование и национално възпитание. В такъв аспект дискурсът на учебниците по история, издавани у нас до 1944 г., се свързва с формирането на идентичността на българския гражданин и българския патриот²⁴.

Направената по-горе оценка следва да бъде декомпозирана по отношение на приоритетите, които определят целите на историческото образование в периода между двете световни войни. Въпреки краха на последователно провежданата държавно-политическа доктрина за национално обединение и невъзможността Санстефанският идеал да се реализира като “държавен идеал”, ценностната скала на образованието продължава да фокусира идеята за “целокупното Отечество”²⁵. Специализираният педагогически печат подема тази линия, призовавайки да се подхранва “историческата памет чрез живо, дейно спояване на духовните идеали от миналото и сегашното”. Много по-настойчиво се пропагандира националната солидарност “преди всичко като зависимост на отделната личност от народната общност”²⁶. Иван Орманджиев, разстроен от “липсата на едно истинско историческо образование и възпитание”, предлага “държавния идеал” срещу популяризирания от учебниците по история “народен идеал”²⁷. В тази посока следва да се интерпретират някои нови моменти в съдържанието на учебната и методическата литература през 30-те и началото на 40-те години. Те са свързани с възпитаването на “почит и уважение към Държавния глава, към българския химн и българското знаме”²⁸. В учебниците съответно се включва глава “Задачите на българската държава и

българския гражданин след Световната война”. Поставеният акцент върху уважението към законите и институциите²⁹ кореспондира с директно заявеното убеждение, че “само мощна и просветена държава може да ни закрила срещу многобройните опасности и злини”³⁰. Внущенията се допълват от по-широкото визуално представяне (чрез портрети) на царската фамилия. Освен на цар Борис III, по страниците на учебниците се появяват портретите на царица Йоана и на княгиня Мария Луиза и княз Симеон Търновски, облечени в народна българска носия.

Припокриването между официалния исторически дискурс и историческия разказ за връщането на Южна Добруджа от Румъния и присъединяването в годините на Втората световна война на териториите в Беломорието и Македония към Отечеството, имат за цел пропаганда на реализираната идея за “целокупна България”. В контекста на държавно-политическата доктрина тя се възприема като геополитическа еманципация на българите. На практика по този начин в учебната книга се поставя знак за равенство между характеристиките свободна, суверенна и обединена държава, допълващи колективната самоличност на българската общност.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Димитрова, Сн.** Националният разказ. – В: Пренаписванията на новата българска история в учебниците за гимназиите. С., 1995, с.234.

² **Димитрова, Н.** Опити за националнокултурна самоидентификация на българина. – В: Универсално и национално в българската култура, С., 1996, с. 50.

³ **Андреева, Р.** Нация и национализъм в българската история. Парадигма, 1998, с. 45.

⁴ **Д. Маринов** в статия от 1884 г. – цит. по **Радева, М.** Учебниците по българска история (1879–1900) и възпитанието на национални чувства и национално съзнание. – ГСУ, ИФ, т. 75, 1986.

⁵ **Станев, Н.** Методика на историята по Кригера. Пловдив, 1895, с.3.

⁶ **Бобчев, С. С.** Българска история по Иречек. Пловдив, 1881; **Манчев, Д.** Извод от българската история. Пловдив, 1879.

⁷ **Бобчев, С. С.** История на българския народ. Учебник за горните класове на гимназиите и средните училища. Пловдив, 1899, с.178-179.

⁸ **Радева, М.** Учебниците по българска история (1879–1900) и възпитанието на национални чувства и национално съзнание. – ГСУ, ИФ, т. 75, 1986, с. 96.

⁹ **Бобчев, С. С.** Цит. съч. Пловдив, 1899, с.105–106.

¹⁰ **Хобсбом, Е.** Нации и национализъм от 1870 до днес. С., 1996, с.107.

¹¹ **Пастухов, Ив.** История за трети клас на народните прогимназии. С., 1937, с. 120.

¹² **Станев, Н.** История на нова България 1898–1928. С., 1929, с.143 и сл.

¹³ **Бобчев, С. С.** Цит. съч. Пловдив, 1881, с.293.

¹⁴ **Кепов, Ив., В. Кепова.** Обща и българска история за трети клас на прогимназиите. С., 1932, с. 87.

¹⁵ **Шейтанов, Н., Б. Божиков.** Учебник по българска и обща история за III прогимназиален клас. С., 1942, с. 89.

¹⁶ **Вж. Стойчева, В.** Темата за Освобождението в учебниците по история (1878–944). – В: НТр. на ВВОВУ “В. Левски”, В. Търново, 1986.

¹⁷ **Николова, Н.** Фашизмът и монархията; Българска държавност и гражданско общество. – В: Пренаписванията..., С., 1995, с. 54.

¹⁸ **Станев, Н.** Цит. съч.

¹⁹ **Николова, Н.** Цит. съч.

²⁰ **Станев, Н.** Цит. съч.

²¹ Пак там.

²² Пак там.

²³ **Събева, С.** Неизмеримите исторически повествования. – В: Пренаписванията..., С., 1995, с. 160.

²⁴ **Димитрова, Сн.** Националният разказ. – В: Пренаписванията..., с. 235.

²⁵ **Стойчева, В.** Идеята за “целокупна България” в учебниците по история между двете световни войни. – Образование и квалификация, 1998, № 5.

²⁶ **Цветаров, Л.** История, национална идеология и възпитание. – Просвета, 1939, №2, с. 144.

²⁷ **Орманджиев, Ив.** Из световната и родната история. С., 1937, с. 21–50.

²⁸ **Займов, П.** Методика на обучението в прогимназиите. Пловдив, 1937, с.104.

²⁹ **Грънчаров, К., Ив. Попов.** Обща и българска история за трети клас на народните прогимназии. С., 1932, с. 115.

³⁰ **Кепов, Ив., В. Кепова.** Обща и българска история за трети клас на прогимназиите. С., 1937, с. 137.